

Fra grundtvigianismens første tid.

Om trosbekendelsens form.

Af Johannes Pedersen.

Grundtvigs *opdagelse* 1825, at trosbekendelsen med forsagelsen var den kristne kirkes uomgængelige *daabsvilkaar*, ja, var *daabspagten*, *nøglen* til skriften og *skelnemærket* mellem troende og vantro, udformedes efterhaanden i faste teorier om bekendelsens *ælde*, om *det levende ord*, ja, om *ordet af Herrens mund* og om dens *helt rigtige ordlyd*.

Efter Grundtvigs opdagelse hørte *forsagelsen af djævelen* uadskilleligt med til trosbekendelsen, og da flere af tidens præster ved barnedaab *ændrede* den til en *forsagelse af synd og ugudelighed*, kom det til en voldsom fejde; det var en *forvanskning af daaben*, hævdede grundtvigianerne, mens modparten paastod, den kæmpede *for liturgisk frihed* og vilde *adlyde Gud mere end mennesker*. —

Ikke faa præster udelod ledet: *nedfor til helvede*, naar de læste trosbekendelsen ved daaben. Baade biskop *Balle* og biskop *Münter* havde billiget det, eller i hvert fald set gennem fingre med det; det led i bekendelsen var nemlig senere tilføjet og var dunkelt og uforstaaeligt, hed det. I grundtvigianernes øjne blev daaben ved denne udeladelse *ugyldig*, og som bekendt blev dette led om nedfarten til helvede efterhaanden — i digtning som i malerkunst — prist som et af de ypperste i trosbekendelsen. —

1830 kom den *forordnede alterbog* i en ny udgave; søndagsteksterne var i den optrykt efter den reviderede oversættelse af 1819, og trosbekendelsens ordlyd var sprogligt ændret. En cancelliskrivelse af 1828, 8/4, havde nemlig

bestemt, at »Trosbekjendelsen i Daabsformularerne skulde aftrykkes efter den senest autoriserede Udgave af *Luthers Catechismus* af Aaret 1814«¹.

Vajsenhuset havde efter en kongelig resolution af 4/1, 1813, udsendt en ny autoriseret udgave af Luthers lille katekisme; biskop *Münter* havde overdraget pastor *J. P. Mynster* at foretage oversættelsen efter en gammel tysk Lutherudgave; det blev til *Vajsenhuskatekismen af 1814*². Den lidt ændrede ordlyd af trosbekendelsen synes ingen at have gjort indvending imod, før den kom i Alterbogen, og der gik endda nogle aar efter 1830, før den grundtvigske indsigelse fremkom.

I en artikel i *Maanedsskrift for Litteratur* 1830: *Forordnet Alterbog for Danmark* blev den ny udgave anmeldt³; artiklen var anonym, men den fremførte professor Clausens synspunkter; meget er vundet »i Udtrykgets Rigtighed, Reenhed og Tydelighed« ved at evangelier og epistler er optrykt efter den nye oversættelse, hed det; men ellers viser den ny udgave kun, hvor *tiltrængt en revision af ritualet er*, og man maa derfor haabe, at dens fremkomst maa oplive ønsket om, at en saadan revision snart bliver foretaget. Trosbekendelsens nye form omtales ikke.

Denne anmeldelse gav *A. G. Rudelbach* anledning til fra Tyskland at sende en artikel til Lindbergs: *Den Nordiske Kirke-Tidende*. »Mærkelig Oplysning til en i Maanedsskrift for Literatur 4de Bind Side 379 ff. indført, anonym Anmeldelse af det i Aaret 1830 foranstaltede Aftryk af den forordnede Alterbog for Danmark«, var dens lange titel⁴. Rudelbach advarer kraftigt imod at foretage ændringer i det gældende ritual; nogle larmer mod det og kalder det et ukristeligt tvangsbaand, men i virkeligheden er det dog

¹) Jfr. L. Koch: Den danske kirkes historie, 1817—1854, s. 152 ff. og Hal Koch: Den danske kirkes historie, VI, 232 og 293 ff.

²) I. P. Mynster: Meddelelser fra mit Levnet, s. 194 f.

³) Maanedsskrift for Litteratur, IV, 1830, s. 379 ff.

⁴) D. Nord. Kirke-Tid. 1833, sp. 7—14.

»Værnet om Kirkefrihed og Kirkelære« mod falske lærere. Ved en omskrivning af de gamle udtryk kan let noget af det værdifuldeste gaa tabt. »Saaledes kunde det vel skee, at man med faaee udtrykkelige Forandringer, dog havde forraadet hele Ritualets Væsen og Aand«¹. Forsøgene i Sverige og Sachsen tilskynder ikke til at gøre forandringer; men heller ikke Rudelbach nævner et ord om, at trosbekendelsen i den nye udgave af alterbogen havde faaet en ændret form. —

I januar 1834 anmeldte Lindberg: *Dr. Mynsters Betragtninger over de christelige Troeslærdomme*². Det er et savn for kristne, hedder det, at forfatteren ikke fuldkommen er paa det rene med den apostolske tro, men alligevel maa de glæde sig over bogen, fordi den indeholder »saa mange christelige Sandheder, saa mange dybe Blik i Menneskets Hjerte, i Herrens Ord og hans Veie, og Udviklingen er gjerne saa klar, at den christne Læser — — nødvendig maa kunne have megen Frugt og Nytte af dens Læsning«³. Aabenbart som et indlæg i fejden om djævfeforsagelsen optrykker Lindberg den 19. betragtning om *Frafaldet fra Gud*, og føjer en anmærkning til om, at Mynster »urigtigt kalder den tredie Person i Guddommen« *»den Hellige Aand«* i Stedet for *»den Hellig Aand«*. Sproget har begge former, men de har forskellig betydning; *»den Hellig Aand«* betegner sandhedens aand som *personlighed*, mens *»den Hellige Aand«* kun betegner en *egenskab* ved aanden. Lindberg mener, at Mynster i fremtiden vil undgaa denne forveksling, naar han nu er gjort opmærksom paa de to formers forskellige betydning⁴. — Men Lindberg antyder endnu ikke noget om trosbekendelsens form i den ny udgave af alterbogen.

I marts—april skrev Lindberg⁵: *Om Hans Høiærværdig-*

¹) D. Nord. Kirke-Tid., 1833, sp. 8.

²) D. Nord. Kirke-Tid., 1834, nr. 2, sp. 17 ff.

³) Den Nord. Kirke-Tid., 1834, sp. 17.

⁴) D. Nord. Kirke-Tid., 1834, sp. 29 f.

⁵) D. Nord. Kirke-Tid., 1834, sp. 164, 177, 219, 226 og 257.

heds Hr. Biskop Dr. R. Møllers og Hr. Pastor C. C. Boisens offentlige Yttringer om Daabs-Pagten¹. Pastor Boisen havde i et lille skrift: *Om Kirken, og Præstens Forhold til samme* udtalt sig om forholdet mellem trosbekendelsen og skriften og hævdet, at trosbekendelsen var uafhængig af skriften og som daabsvilkaaret overordnet skriften. Biskop Møller havde i sin foretale til Boisens skrift paataalt dette, at *trosbekendelsen havde faaet den plads, der tilkom den hellige skrift*. Lindberg erklærer sig enig med Boisen og vender sig mod biskop R. Møller, ikke som mod en fjende af kristendom og kirke, men mod en af »de troende Lutherske Theologer«, der forsvarer den almindelig gældende Anskuelse i dette Spørgsmaal².

Som et fuldstændigt og uforanderligt udtryk for den kristne tro, ja, som *trosreglen* har trosbekendelsen staaet fra kirkens første tid, skriver Lindberg. Den er *ikke udledt* af skriften. Der kan ganske vist paavises forandringer i dens *skriftlige* ordlyd; f. eks. *legemets* opstandelse i stedet for *kødets*, dog kan en saadan forandring *vel skade*, men aldrig berøre daabspagtens væsen. Gennem *bøger* er det nemlig svært at faa sikker oplysning om, hvordan trosbekendelsen *lyder* ved daaben; thi i de sidste 33 aar er der saa godt som ikke trykt *een* eneste bog (o: alterbog, katekisme, salmebog eller a. b. c), hvor trosbekendelsen »er fremstillet aldeles *reen og ret*, som den endnu *lyder* ved Daaben hos os, hvor christne Præster døbe Christnes Børn«³. Blandt katekismer nævner Lindberg her den af Dr. Mynster besørgede og af det theologiske fakultet gennemsete: *Vajsenhus katekisme*. Det er nødvendigt at gøre forskel paa *levende og dødt*, saa det bliver klart, »at det døde Bogstavs Vidnesbyrd virkelig ikke kan ihjelslaae den levende Aands

¹) Om biskop R. Møller, jfr. Da. biogr. leks. 2. udg. XVI, 452; C. C. Boisen var sognepræst i *Nebbelunde*, jfr. Erslew: Forf. leks. I, 166 f.

²) Den Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 165.

³) Den Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 181.

Røst¹. Ved teorien om den store forskel, der er paa mundtlige og trykte ord forsvare Lindberg saaledes den grundtvigske særmening om trosbekendelsens ælde og uforanderlighed og dens uafhængighed af skriften. Man kunde tænke, at han derfor vilde være meget frisindet, naar spørgsmaalet var om trosbekendelsens *trykte form*. Det skulde imidlertid snart vise sig, at det slet ikke var tilfældet.

I vinteren 1834—1835 rykkede Lindberg ud *mod trosbekendelsens form i den sidste udgave af alterbogen*. Artiklerne hed: *Om den christne Troes-Bekjendelses Form* i den sidste Udgave af den danske Alterbog² — og: *Nærmere Oplysning* om den sidste Udgave af den forordnede Alterbog for Danmark³. Først vendte han sig heftigt imod pastor Visby ved Vor Frelzers kirke; ham havde nemlig biskop Münter overdraget at besørge udsendelsen af den nye udgave af alterbogen, saa Lindberg mente, at han ogsaa havde ansvaret for trosbekendelsens form; men da Visby kunde henvise til kancelliets skrivelse om, at daabsformularerne skulde aftrykkes efter *Vajsenhuskatekismen af 1814*, blev det jo *J. P. Mynster* angrebet skulde rettes imod⁴.

Saa vel i trosbekendelsen som i selve daabsordene, fra Matth. 28, paaviser Lindberg afvigelser fra den gamle form. I *første trosartikel* staar der: Jeg troer paa Gud Fader, Himlens og Jordens *almægtige Skaber*, i stedet for det hidtil brugte: Jeg troer paa Gud Fader, *Almægtigste*, Himlens og Jordens Skaber. I *anden trosartikel*: *eneste Søn*, i stedet for: *eenbaarne Søn*; undfangen af *den hellige Aand*, i stedet for: af den *Hellig Aand*; *igjen* opstanden, i stedet

¹) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 182.

²) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 817 ff. og 844 ff.

³) D. Nord. Kirke-Tid. 1835, sp. 1 ff. Jfr. I. P. Mynster: Meddelelser om mit Levnet, s. 246 f.

⁴) Nord. Kirke-Tid. 1835, sp. 6; jfr. Kirk. saml. 4, IV, 741: Mynster til Engelbreth. 1834, 18/12.

for: *opstanden*; opfaren *til Himmelen*, i stedet for: *til Himmels*; siddende ved Guds, *den almægtige Faders*, i stedet for: Gud Faders, *Almægtiges*. Og i den *trede trosartikel*: den *hellige Aand* i stedet for: *den Hellig Aand*; en *hellig christelig Kirke* i stedet for: *den hellige almindelige Kirke*; *Legemets* Opstandelse i stedet for *Kødets* Opstandelse¹. Og i selve *daabsordene* staar der: Jeg døber dig i Navnet *Faderens, Sønnens og den Hellig Aands*, i stedet for: Jeg døber dig i Navnet *Faderens og Sønnens og den Hellig-Aands*. Der var saaledes i den ny udgave udeladt et *og*².

Efter en udførlig gennemgang af alle disse afvigelser hævder Lindberg, at trosbekendelsen *i den nye form* ikke er *den fulde* bekendelse, og at en daab med disse ændringer maa anses for *ugyldig*. Fejlene bør snarest rettes, og især maa man vaage over, at disse og lignende fejl ikke optages i *den nye alterbog*, der rimeligvis kommer, da de vil fremtvinge menighedens protest³. Lang tid er der gaaet, inden præster og menigheder lagde mærke til disse ændringer, men nu har kristne fædre i flere tilfælde udtrykkelig bedt deres præst om, at deres børn maatte blive døbt efter den gamle udgave af alterbogen; kun »den gamle christne Troesbekjendelse« vil de lade deres børn døbe paa og oplære i⁴.

Og da det endelig ved nytåarstid 1835 er gaaet op for *Lindberg*, at den ændrede form stammer fra *Vajsenhuskatekismen* og skyldes *Mynster*, falder det af sig selv, at han i den anledning maa sige den nye biskop over Sjællands stift et par sandheder. Mærkeligt nok, skriver han, at ingen stemme har protesteret mod *Vajsenhuskatekismen*, »skjøndt den fortjente at lastes i alle Maader, denne, upaatvivlelig den daarligste »Luthers Catechismus«, vi nogensinde har havt paa vort Sprog«⁵.

1) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 825 ff.

2) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 847.

3) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 848.

4) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 820.

5) D. Nord. Kirke-Tid. 1835, sp. 6.

Som nævnt havde *Lindberg* i januar 1834 varmt anbefalet *Mynsters Betragtninger* til Den Nordiske Kirke-Tidendes læsere. Men i september samme aar udnævntes Mynster til biskop, og med det samme ændredes Lindbergs velvilje til tydelig uvilje¹.

Da den gamle provst *P. M. Kruuse* i *Højelse*² i en latinsk lykønskning gav udtryk for de store forventninger, mange stillede til Mynster som biskop, omtalte Lindberg det saaledes: »Vi ønske, at dette hans Haab, som ikke faae Christne og mange Verdens Børn dele med ham, ikke maa beskjæmmes. Een Mand vil imidlertid — som man let seer — ikke i Livet som Biskop kunne tilfredsstille to hinanden saa modsatte Partier, som der nu gjøre Regning paa, at han i *Grunden* tilhører dem. Hidtil kjendte vist nok Faae Dr. Mynster, thi kun Mangel paa virkelig Kjendskab til ham, kan være Grunden til, at modsatte Partier for Alvor vente, at han vil svare til deres Ønsker. Snart vil Tiden nu vise, hvilket Partie der hidtil forstod ham bedst»³.

Køligt, nærmest truende afventende stillede grundtvigianerne sig til den nye biskop. Og selv om Mynster i sine offentlige udtalelser var korrekt og tilbageholdende, var det dog ingen hemmelighed, at han paa ingen maade yndede *partiet*. Overfor venner og bekendte lagde han ikke skjul paa det. »Grundtvigs Grød af Vilkaarlighed erkiender jeg ikke for christelig Theologie«, skriver han 1832 til provst Engelbreth i Lyderslev; og om Lindberg hedder det i samme brev: »Virkelig har, efter hvad vi Mennesker kunne skue, neppe Nogen af Christendommens Fiender vakt saa megen Forargelse som denne L[indberg], der da nu ogsaa er sunken i almindelig Foragt»⁴.

¹) I. P. Mynster: Meddelelser, 242.

²) Dansk biograf. leks. 2. udg. XIII, 415 ff.; jfr. Erslew: Forf.leks. II, 79.

³) D. Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 752.

⁴) Kirkh. Saml. 4, IV, 730 f.; 9/5, 1832. Jfr. *Breve fra I. P. Mynster*, 1860, s. 164 og Mynster: Meddelelser, s. 245—247.

I løbet af 1835 skrev Lindberg gentagne gange i Den Nordiske Kirke-Tidende om trosbekendelsens ordlyd og især om den himmelvide forskel, der er mellem de to former: »den hellige Aand« og »den Hellig-Aand«¹; de staar mod hinanden som mørke mod lys. Det er *kætterne*, der taler og skriver om »den hellige Aand«; de vil nemlig ikke bekende og tro paa »den Hellig-Aand«. *Kristne*, der vil bevare fædrenes tro, kan umuligt lade *den Hellig-Aand* vige ved daab og i børnelærdom for et ubestemt begreb som »den hellige Aand«, selv om en saadan forandring indføres som en *forbedring* af biskop Mynster.

Sidst paa aaret 1835 lod *Mynster* høre fra sig²; han udsendte et lille skrift, der hed: *Om de danske Udgaver af Luthers lille Katechismus*. Det er en redegørelse for de danske udgaver af Luthers lille katekisme i tidens løb, indtil *Vajsenhuskatekismen* udkom 1814³. Denne udgave blev oversat efter den ældste Lutherudgave, der kunde fremskaffes. Mynster nævner ikke direkte Lindbergs kritik, men drøfter spørgsmaalet om de to former: *den hellige Aand* og *den Hellig-Aand*⁴. Hvor adjektivet staar bestemt, bruger det danske sprog mere og mere et *slutnings-e*, hævder han og mener af erfaring at vide, at formen *den Hellig-Aand* frister landsbybørn til tankeløs udtale, mens formen *den hellige Aand* bedre kan fremtvinge nogen eftertanke og derfor er at foretrække. Men Mynster finder det ikke væsentligt eller afgørende, om den ene eller den anden form bliver brugt. »Denne *Bogstavstrid* synes iøvrigt neppe at fortjene saa mange Ord, som vi her have anvendt derpaa«, skriver han⁵.

I januar 1836 udkom Lindbergs: *Frimodig Gjendrivelse*

¹) Den Nord. Kirke-Tid. 1835, 14/2, sp. 105; 1835, 14/3, sp. 174; 1835, 11/7, sp. 433.

²) Fortalen er dateret 1835, 15/10.

³) Anf. skrift, s. 37.

⁴) Anf. skrift, s. 43 ff.

⁵) Anf. skrift, s. 46.

af Hans Høiærværdighed Hr. Biskop *I. P. Mynsters* Forsvar for den privilegerede Vaisenhuus-Catechismus¹. Det var et meget vidtløftigt og meget skarpt angreb. Hvorfor taler biskoppen kun om formen, den hellige Aand; der var dog klaget over en række ændringer i alle tre trosartikler. Og det maa staa fast, at trosbekendelsen ikke bør optages *i en autoriseret bog* »med nogensomhelst Forandring, som kan have Indflydelse paa Meningen«².

Og saa argumenterer Lindberg: som der er forskel paa *den store mand* og *en stormand*, saaledes er der ogsaa en stor og væsentlig forskel paa *den hellige Aand* og *den Hellig-Aand*³. Det er dem, der bestrider daabspagten, der ikke vil have med den Hellig-Aand at gøre. Verdens børn har deres egen treenighed; den hedder: »1. Gud. 2. Jesus, Josephs og Marias Søn. 3. *Verdens Aand, som de Christne kalde Djævelen, men Verden: den hellige Aand*«⁴. Kristne maa ikke ved at bruge en forkert form være med til at forveksle Verdens aand med Guds aand. Ganske vist var det *en priselig gerning* at udgive katekismen 1814, skriver Lindberg, men det skæbnesvangre er, at trosbekendelsens uforsvarlige form nu er gaaet over i alterbogen og dermed indført i kirken; thi ved brugen af denne form *mister daaben sin gyldighed*, og kristendommen forfalskes. Lindberg udtaler igen haabet om, at de paatalte fejl snarest maa blive rettet, og de kristne faa frihed til at beholde deres tro. Ja, blot det var saadan, at en præst frit kunde vælge skolernes undervisningsbøger, og hver mand ligesaa frit kunde vælge sin præst, da var der ikke mere at strides om i denne sag⁵.

Saaledes styrede Lindberg med al sin tale om aandsfri-

¹) Lindbergs gendrivelse omtales i Nord. Kirke-Tid. 1836, 17. januar. Jfr. I. P. Mynster: Meddelelser, s. 246 f.

²) Anf. skrift, s. 7.

³) Anf. skr. s. 12.

⁴) Anf. skr. s. 13.

⁵) Anf. skr. s. 42.

hed og i brændende iver for at forsvare de grundtvigske paastande om trosbekendelsens uforanderlighed ind i *bogstavvæsenets tjørnekrat*. Det gjorde overlærer C. H. Kalkar i Odense opmærksom paa i sit lille skrift: *Om Troesbekjendelsens Form i den danske Kirke*, der udkom først paa aaret 1836¹. Kalkar er baade bedrøvet og harmfuld over, at Lindberg saaledes *vildleder* de oprigtigt troende og vanhelliger det hellige »med Ordkløgt og Spidsfindighed«. Paastanden om, at det apostolske symbol er *forvansket* ved de ændringer, der er foretaget i den ny udgave af alterbogen, gør Kristi sag »til Spot for Daarer«. Der er jo ikke gjort nogen forandring i meningen; og fra Arilds tid har der inden for kirken hersket *den største frihed* »med Hensyn til Valget af enkelte Udtryk i det apostolske Symbol«. Skal kristne bindes til bestemte bogstaver; skal daabspagten gøres afhængig af en enkelt udgaves form? Derved angribes den kristelige frihed. Kalkar vil sprænge *det pavedømme*, Lindberg vil paalægge kristne; haan skal ikke kunne gælde for grunde; *ad historisk vej* vil han paavise, at det er *usandt*, at trosbekendelsen altid har haft *een og samme, bogstaveligt eenslydende form*². Ingen skal have samvittighedsskrupler ved at lade deres børn døbe efter den nye udgave af alterbogen, eller ved at lade dem opdrage efter Vajsenhuskatekismen. Trosbekendelsen har til alle tider været den samme, selv om dens bogstavelige ordlyd har skiftet³.

Kalkar gennemgaar derefter trosbekendelsens form i *44 katekismer fra aarene 1526—1786* for at godtgøre, at den har skiftet gennem tiderne; der var ikke nogen *afsluttet og bestemt form*. *Den Hellig-Aand* er en god betegnelse for den tredie person i treenigheden, hedder det; men det er dog *kun en ordstrid*, naar der tvistes, om det skal hedde den

¹) *Dansk biogr. leks.* 2. udg. XII, 306 ff. 1802—1886; jfr. N. Bundgaard; Dr. Chr. Kalkars Betydn., s. 90 f. og s. 101 ff.

²) Anf. skr. s. 10.

³) Anf. skr. s. 10.

Hellig-Aand eller *den hellige Aand*. Der findes i de 44 katekismer 8 *forskellige skrivemaader*; Messebogen af 1539 og Christian III's Bibel af 1550 — i Matthæus 28,19 — har *den hellige Aand*¹. Det er dog at *forvirre de ubefæstede at ville binde samvittighederne til visse ord og bogstaver i en kirke, der har aandsfrihed til sit stempel*².

Saaledes vovede overlæreren i Odense at hæve røsten mod den frygtede Lindberg. Maaske standsede det den drabelige polemiker et øjeblik. I hvert fald ser det ud til, at Grundtvig ved straks selv at rykke ud vilde give sin vaabendrager tid til at besinde sig, inden han skulde slaa det næste slag. *Om Troes-Bekiendelsens Form i den danske Kirke*, hed Grundtvigs artikel³. Han vilde som Lindberg »holde hardt ved vor gammeldanske Troes-Bekiendelse«, og følger hemmelighedsfuldt til: »ingenlunde som den kan findes *stavet* i en eller anden Bog, men som den *virkelig har lydt* ved vor Daab — holde hardt derved og ei slippe et eneste Ord«⁴.

Overfor Kalkar paataaler Grundtvig, at han saa *skarpt og ubilligt* har vendt sig mod Lindberg, »den lærde, kraftfulde, sandhedskjærlige Mand«, som folk med urette betragter som et pesthuslem og en fredløs. Vistnok har Lindberg gjort en del *voelige paastande om bogstaver* og talt dunkelt om deres betydning, men hele sagen er nu alligevel *ikke ordkløveri*. Det er nemlig ikke, som mange tror, en kamp for alle ordene ved daaben; men den der tror paa, at daaben er et *naademiddel*, indstiftet af Kristus selv, kan ikke gaa med til at *døbe nogen anderledes*, end han selv er døbt, eller til at lade sine børn døbe anderledes. Det er Guds ord ved daaben, og det stoler Grundtvig paa i tid og evighed; det vil han ikke for nogen pris give slip paa.

¹) Anf. skr. s. 22.

²) Anf. skr. s. 24.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, nr. 10, 6/3, sp. 155 ff.

⁴) Nord. Kirke Tid. 1836, sp. 155.

»Paa min egen Haand tør jeg hverken tage et Ord fra Herrens eller lægge Et til¹«.

»I maa gjerne kalde mig en Sværmer, en Dumrian, en overtroisk Kiællinge-Præst, ja, om I nænne det, endog en Hykler, men hvad der *for mig* er »Herrens Ord ved Daabens« skal I lade mig og mine Børn beholde². Det er altsaa *det lydelige ord, hvorpaa* der døbes, og *det hemmelighedsfulde ord, hvormed* der døbes, Grundtvig ikke vil lade sig rokke fra, *men alligevel* kan alterbogens og katekismens *bogstav* ikke være ham ligegyldig. Truslen om en *ny, paa-budt* alterbog, med en forandret trosbekendelse, hænger jo over de kristne; sognebaandet er endnu ikke løst; derfor maa der kæmpes for den gamle alterbogs form af trosbekendelsen; det drejer sig om at hævde *den menneskelige og borgerlige ret*, saa kristne kan *beholde deres tro og daab i fred* og forplante den aldeles *uforvansket*³.

De *grunde*, der anføres i denne sag, er ganske underordnede. Grundtvig slaar paa, at han dog ogsaa selv er *lidt af en videnskabsmand* og rejser spørgsmaalet, om der i det hele taget med nogen ret kan gøres forandringer i et kirkesamfunds trosbekendelse; her maa man staa fast paa *principet*, thi gives der blot den mindste indrømmelse, saa kan hele bekendelsen efterhaanden forandres. Kristus er selv borgen for den gave, der gives ved daaben, og det vilde være højst upassende at gøre endog den mindste forandring i hans indstiftelse.

I samme aandedræt paaberaaber Grundtvig sig dog Danske Videnskabs-Selskabs ordbog for formen *den Hellig-Aand* og føjer til: »at de Præster som med Flid sige *den hellige Aand* har dermed lidt bag Øret, nægte de, saavidt jeg veed, ikke engang selv«. —

Som den store, der skal tage sig af den mindre, stiller Grundtvig sig saaledes ved Lindbergs side og erklærer sig

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 156.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 157.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 157.

enig med ham. Ja, mildt og godmodigt udæsker han de slemme angribere; I kan godt kalde mig dum og hykler — hvis I kan nænne det! Men selve spørgsmaalet om trosbekendelsens form snakker han sig fra. Det er slet ikke bogstaverne, det gælder, hedder det ene øjeblik; men straks efter falder ordene, som om daab og kristendom afhang af de bogstaver, trosbekendelsen var trykt med i den gamle udgave af alterbogen. Bedst som han *bekender*, giver han sig til at *argumentere*, og pludseligt springer han midt i argumenterne igen over i bekendelsen. *Nu* ser det ud, som om han vil krydse klinge med sin modstander, men *med eet* er han borte, dækket af den trylleformel, *Søren Kierkegaard* kaldte »det levende Ords Abracadabra«¹. —

I april 1836 havde *Peter Christian Kierkegaard* en artikel i *Nordisk Kirke-Tidende* om trosbekendelsen i den kristelige oldtid; sandsynligvis er han vinket til undsætning i den standende strid. — I maj tog *Lindberg* selv til orde mod Kalkar. »*I Anledning af Hr. Overlærer Kalkars Skrift om Troesbekjendelsens Form i den danske Kirke*, hed den lange artikel, der gik gennem 4 numre af *Nordisk Kirke-Tidende*².

Overlegent og *spydigt* afviser *Lindberg* den kritik, Kalkar har øvet mod ham; han har *misforstaaet* det hele, hedder det; hans optræden er *uforskammet* og *dumdristig*, hans paastand er *urimelig*, *taabelig* og *usandsfærdig* og viser kun, hvor *aandløst* han opfatter og behandler et grammatisk spørgsmål; ja, Kalkar »har tiet til, at man offentlig har uddraget alle de hadefulde Conseqventser mod mig og min literære Virksomhed af hans lille Skrift«³.

Lindberg ved da godt, skriver han, at trosbekendelsen ikke er bogstaveligt eenslydende i ældre danske bøger; det

¹) S. Kierkegaard: Afsluttende uvidenskab. Efterskrift. — Samlede skrifter, 1. udg. VII, 29.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 305 ff. sp. 323 ff. sp. 338 ff. og sp. 353 ff.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 307.

har han indrømmet, og Kalkar bør derfor ikke paadutte ham den modsatte mening. Men, fortsætter han, vil nogen spørge om den kristne tro, da skal han ikke gaa til *døde bøger*, men til *menighedens forsamling*. Hvordan *ordene lyder* kan enhver faa at vide, »hvor *Troende* forsamler sig omkring Døbefonten, hvor en *troende Præst* døber, *troende* Fædre bringe deres Børn til Daaben, *troende* Vidner ere paa Menighedens Vegne nærværende«¹. — Hvem kan og skal kontrollere, naar og hvor saa megen tro er samlet, kunde en nysgerrig spørge; bliver det dog ikke paa de betingelser temmelig sjældent, trosbekendelsen lyder rigtigt? — Lindberg har utvivlsomt ret i, at det for mange boglærde er vanskeligt at komme ind paa den tankegang; derfor kan *Kalkar* ikke »skjelne skarpt mellem *Ord* og *Skrift*, mellem *det Levende* og *dets døde Tegn*, mellem *Tale* og *Bøger*, mellem Troesbekjendelsen ved Daaben og paa Papiret«². Og denne manglende forstaaelse hos Kalkar gør, at hans skrift bringer mere forvirring end klarhed i sagen, paastaar Lindberg frejdigt.

Den der nu mener at have fattet, at alle døde bøgers form er ligegyldig, overraskes ved den oplysning, at det er ganske nødvendigt at protestere mod alterbogens nye form; den kan nemlig blive paabudt og saaledes faa indflydelse paa daaben, hævder Lindberg. Mod *enhver forandring* vil han protestere; kristentroens indhold tager skade ved forandringer. »Vi Christne af den gamle Troe maa hverken ved List eller Magt berøves den os af Fædrene overgivne Daabspagt«³. De maa kræve *frihed* til at beholde det hidtil gældende.

Meget brysk afvises Kalkar; *uden udvortes foranledning* har denne overlærer meldt sig *paa kamppladsen* som *den betrængte friheds talsmand*. Lindberg kalder det bagvendt og oprørende; thi det er jo ham og Grundtvig, der kæmper

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 311.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 312.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 340.

for *den sande frihed*. — Saaledes staar to krav om frihed overfor hinanden. Kalkar kræver frihed *overfor trosbekendelsens ordlyd*, men det paastaar *Lindberg er tvang* overfor dem, der kun anerkender een bestemt bogstavform. Og Lindberg kræver *frihed* til at beholde den gamle alterbogs eneste rigtige ordlyd, og det anser Kalkar for *bogstavtvang*.

Lindberg gentager her de sproglige argumenter, han fremførte i sin frimodige gendrivelse. Spalte op og spalte ned skriver han om, hvor *væsentligt* det er at bruge formen: *Almægtigste* og ikke: *den almægtige, til himmels* og ikke: *til himmelen* osv.; »for en forandret Daabs Ægthed har jeg ikke alene ingen Sikkerhed, men jeg kan indse, at den er uægte just fordi den er forandret«¹. Kristne maa »overlade til dem, som ere udenfor og ere klogere end vor Herre« at døbe nogen med formen: *den hellige Aand*². —

Efterhaanden kommenterede ogsaa dagspressen de kirkelige fejder. *Kjøbenhavnsposten* anmeldte Kalkars skrift mod Lindberg. Skarpt tager den parti mod Lindbergs *bogstavtyrani* og mod hans *profanerende* sammenstilling af: *grønne kaal* og *grønkaal* med *hellige aand* og *Hellig-Aand*; ja, mod hans hele »af en utrolig Mængde Usandheder sammensatte Jeremiade«. Kalkar prises derimod som den, der i *aand* og *sandhed* kæmper for *evangelisk frihed*³.

Til *Kjøbenhavnsposten* sendte Kalkar ogsaa sin replik mod Lindbergs kritik. »*Erklæring om mit lille Skrift: om Troesbekjendelsens Form i den danske Kirke*«, hed den⁴. Som den korrekte akademiker Kalkar er, omtaler han sin modpart som: »en Mand, hvis ualmindelige Lærdom maa vække en høi Grad af Agtelse, og med hvis polemiske Talent, øvet ved utrættet Brug i de sidste 10 Aar, neppe nogen saa let kan maale sig hos os«⁵. Men Lindbergs paa-

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 345.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 347.

³) *Kjøbenhavnsposten* 1836, 1/3, sp. 244.

⁴) *Kjøbenhavnsposten*, 1836, 1836, 9/6, s. 659.

⁵) *Kjøbenhavnsposten*, 1836, s. 659.

stand om trosbekendelsens uændrede form gennem tiderne var dog et angreb paa den kristelige frihed. Skrivemaaden har skiftet, og det er dog *alene gennem det skrevne*, man kan vide noget om, hvordan den har lydt. — Akterne ligger nu for publikum. Forblindede og forblindende *partimænd* vil i den theologiske kamp utrætteligt udslynge haansord mod andre; men det vil Kalkar ikke lade sig skræmme af. Den *virkeligt levende* kristendom forsvares ikke med saadanne vaaben, som Lindberg bruger. »Mod alt det *Uvæsen*, der hidtil har fundet Sted i de kirkelige Kampe til stor Forargelse for mange Svage og til endnu større Indignation for mange, fromme Mennesker« vil Kalkar kraftigt vende sig¹. Men til Grundtvig har han intet svar; de er nemlig helt uenige om, hvad »levende Christendom« er.

Lindbergs svoger, cand. theol. Hansen, havde friskfyrt agtigt og haanende angrebet Kalkar i *Dagen*², men bliver kun henvist til at huske ordene i *Hakon Jarl* om, at *kaadmundighed* og *overmod* røber den unge alder³.

Rektor J. C. Qvistgaard i Slagelse, kendt fra »den vestsjællandske krig⁴«, udsendte 1836 et lille skrift: *Betænkninger, helligede Kirken og Skolen*. Deri angreb han kraftigt tanken om *sognebaandsløsning* og hævder, at kravet om at beholde *djævfeforsagelsen* ved daaben og om at foretrække udtrykket *den Hellig-Aand* for *den hellige Aand* fremføres af dem, der kæmper for *sognebaandsløsning*. Qvistgaard paastaar, at hverken afskaffelsen af *djævfeforsagelsen* eller indførelsen af formen: *den hellige Aand* vilde medføre »den allermindste dogmatiske eller practiske Misforstaaelse eller Ulempe⁵«.

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 660.

²) *Dagen*, 1836, 23/3 — og siden 8/7 og 9/7.

³) Kalkars erklæring henviser til Oehlenschläger: *Nordiske Digte*, 1807, s. 350.

⁴) Jfr. Erslew: *Forf.leks.* II, 593 f. og L. Koch: *Den danske Kirkes historie* 1817—54, s. 114 ff.

⁵) *Nord. Kirke-Tid.* 1836, sp. 798.

Mod sin gamle modstander mente *P. A. Fenger* ikke at burde tie. *Skinnet bedrager*¹ kaldte han sin artikel; formen *den Hellig-Aand* er, skriver han, af Videnskabernes Selskabs ordbog anerkendt som en god dansk benævnelse for den tredje person i guddommen; mens rationalisterne vil bruge formen: *den hellige Aand* »for at det derved kan blive aabenbart, at man ikke vedkjender sig den kirkelige Lære om Treenigheden«². Saaledes drejer det sig ikke om bogstav eller skrivemaade, men om forskel i tro og lære; derfor »bør og vil vi ikke vige«³. —

Størst betydning i denne fejde om trosbekendelsens form fik dog professor *F. C. Sibbers*⁴ indsigelse mod Lindberg. Fra kirkekampens begyndelse havde han ønsket at dæmpe den forvirrende uro, den førte med sig. Med sine *Efterladte Breve af Gabrielis*, udsendt 1826, haabede han at kunne vende sin samtids tanker »fra Spørgsmaalet om de rette første Kilder til Livets helligste Vande«⁵. Det var hans overbevisning, at Grundtvigs angreb paa Clausen snarere havde skadet end fremmet det ægte kristelige, fordi saa meget i det tydeligt stred »imod Aanden i det andet Bud«. For lutter strid om frelse og forsoning blev der ikke sindsro til at tænke paa sin egen sjæls frelse; indifferentisme og rationalisme bredte sig, bogstavtjeneste og *det korporliges tjeneste* blev fremmet. Sibbern mente, at had og fjendsk polemik var kommet i foragt blandt de danske paa grund af deres *milde og fredsæle* tænkemaade, og han saa det som sin opgave »at holde Vældene for de rette Livsvande friske og aabne«⁶.

Fægtningen mellem *Sibbern* og *Lindberg* kom i gang sidst

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 794 f.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 801.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 802.

⁴) Dansk biogr. leks. 2. udg. XXI, 617 ff.

⁵) J. Himmelstrup: Sibbern, 1934.

⁶) Sibbern i fortalen til *Patriotiske Intelligensblade* 1835, jfr. Himmelstrup: Sibbern, s. 220 ff. og Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 432.

paa aaret 1835. *Selskabet for Trykkefrihedens rette Brug* havde under Sibberns redaktion udsendt: *Udvalgte Psalmer*¹. Kort efter havde Lindberg i *Nordisk Kirke-Tidende* en notits om disse salmer; han gjorde opmærksom paa et par linjer i heftets sidste salme: »Den jevne Joseph, slet og ret, Sig tog en deilig Quinde»² og kommenterede dem saaledes: »See, her har vi jo aabenbare *Clausenianernes* Christus, *Josephs og Marias Søn*. De Christnes Christus er som bekendt *Guds og Marias Søn*, altsaa uden Tvivl en gandske anden Person«.

Denne notits optrykte Sibbern i *Dansk Litteratur-Tidende*³ og føjede harmfuld nogle meget skarpe bemærkninger til. En saa grov, ja, en saa raffineret beskyldning for kætteri var dog saa afskyelig, skrev han, at den mildeste forklaring maatte være, at Lindberg var gaaet *fra sans og samling* og havde handlet i »en partiel Sindsforvirring«. Ved professor Clausens navn, ja, ved alt, der mindede om det, kunde den underlige magister aabenbart bringes helt ud af ligevægt, saa han faldt i *et slags bersærkergang* og ikke vidste, hvad han gjorde⁴.

Nu var Lindberg jo ikke den mand, der plejede at lade sin modpart have det sidste eller det værste ord. I artiklen: *Om Professor F. C. Sibbern i Dansk Literatur-Tidende* svarer han igen⁵. En filosof, skriver Lindberg, regnes dog gerne for en fornuftig og sindig mand; men filosofen Sibbern er ikke desto mindre bragt helt ud af fatning ved omtalen af *Udvalgte Psalmer*. Ja, han vil beskyldte *H. A. Brorson* for kætteri; maa det ikke betegnes som *partiel galskab*?⁶ Det er at ønske, at den ellers *godmodige og elskelige* mand

¹) Jfr. anonym anmeldelse i *Dagen*, 1836, nr. 42.

²) Nord. Kirke-Tid. 1835, sp. 816. Pastor H. C. Christensen, Ærøskjøbing, skulde være dens forfatter.

³) Dansk Litteratur-Tidende, 1836, nr. 2, s. 38 ff.

⁴) Jfr. F. L. Mynster: *Otto Laubs levnet*, I, 50.

⁵) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 113—126. — 21/2.

⁶) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 117.

snart maa komme over den *liberale svimmel*, han for tiden lider af.

Professor Sibbern maa dog kunne forstaa, at det er *en grov forsyndelse* mod den kristne tro at kalde Jesus: *Josephs og Marias søn*, skriver Lindberg. Og hvorfor vrager han det almindelige udtryk: *den Hellig Aand* og skriver, at »Maria siges at have undfangen ved: *den hellige Aand*«. Lindberg minder om, at han overfor Mynster klart har oplyst spørgsmaalet om dette udtryks rette form: »jeg venter, at »den hellige Aand« for Fremtiden ikke vil blive nævnt eller skrevet af Andre end dem, som virkelig ville fornegte den Helligaands Personlighed¹«. Selv filosofer skal i eet og alt respektere den kristne tro, som er saa grundrigtig og uforbederlig, saa selv smaa ord ikke kan omskiftes med andre.

Det var forspillet; men nu bestemte Sibbern sig til at sige Lindberg sin hjertensmening. *Om og til Hr. Magister Lindberg til Gjensvar paa hans i Nr. 8 af den nordiske Kirketidende aftrykt Svar til mig*, hed artiklen, der i foraaet 1836 gennem flere numre af *Kjøbenhavnsposten* stod at læse². Omstændeligt og undertiden noget snørklet gaar professoren løs paa sin modpart.

Lindberg havde beskyldt Sibbern for at lide af en *liberal svimmel*; hvorfor skal nu ordet: *liberal* gøres fordægtigt, spørger Sibbern. Danmark fortjener da i høj grad at kaldes *liberalitetens* land. Og *liberal svimmel*, hvad er det; *taknemlighed* er dog en af de vigtigste dyder, og det at vise ansete mænd *erkendtlighed* bør ikke lastes. Sibbern mener ogsaa, han har vist sig liberal, idet han — »med al den Afsky, jeg, som utallige Andre, i flere Aar har baaret for Mag. Lindbergs hele Færd og Væsen« — dog aldrig har raadet nogen, der havde forbindelse med Lindberg, til at bryde med ham; thi utvivlsomt skylder de ham tak for vejledning. Og altid var det Sibbern imod, at nogen blev

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 126.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, nr. 76, 77, 79 og 80.

lagt for had som: *Lindbergianer*. Man bør nemlig vise sin tolerance overfor den enkelte, saa man ikke griber ind i *hans overbevisningers kreds* eller *forvirrer Herrens vej*¹.

Overfor Lindbergs paastand om, at alle, der bruger formen *den hellige Aand*, maa anses for kættere udbryder Sibbern: »O, usle Fremfærd! O, elendige Afsind!« Tænk blot paa alle dem, der er døbt paa tysk, og som baade siger og skriver: *den hellige Aand*. Det er dog en oprørende paastand, der morer de ligegyldige og er sikker paa djævelens bifald. Det er da umuligt, at danske paa den maade vil forarge landsmænd, og lade udlændinge kunne sige: »i Danmark forkjætrrer man Folk blot paa Grund af et lille *h* og et lille *e*, ja, blot paa grund af dette lille *e* allene«. Man bør netop lade begge former have samme ret, thi hver af dem har noget, der taler for den; og det vil øve folk i tolerance². Overfor ritualet bør der altid raade *en vis frihed*; det vil fremme fredens aand og forebygge, at kirken *juristiseres* mere end højst nødvendigt. Det er ganske uholdbart som Lindberg at mene, at ikke blot *den kristne trosbekendelse*, men ogsaa *den danske oversættelse af den* er *grundrigtig* og *uforbederlig*. »Naar vi see, at Christus i symbolet kaldes *conceptus de spiritu sancto, natus ex Maria*, saa bemærke vi, at her ere to Præpositioner i Latinen *de* og *ex*, og at det er en Ufuldkommenhed i vor danske Oversættelse, at begge disse to i sig selv forskellige Præpositioner oversættes ved eet og samme Ord, nemlig: *af*«³.

Lindberg paastaar, han kæmper for at skaffe alle kristne *ægte frihed*; men, skriver Sibbern, sandheden er, at ingen har staaet denne frihed mere i vejen end han, idet han vil gennemtvinge det mest nøjeregnende bogstavvæsen i kirken. En præst maa jo nu passe paa hvert ord, ja, paa hvert bogstav, han siger; husker han ikke de tre gange nej til

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 302 f.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 305.

³) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 315.

djævelen, vil han ikke undgaa *den selvgjorte inkvisitions offentlige anke*¹. Der kræves frihed for menigheden, men præsten skal i spændetrøje; man kæmper for *kirkelig frihed*, men praktiserer *kirketvang*.

Sibbern forstaar ikke, at *sognebaandets løsning* kunde klare alt, saa ethvert forsøg paa at tvinge præsten til at følge en bestemt ordlyd dermed vilde ophøre; det stemmer da ikke med Lindbergs parole om, at alle der skriver eller siger: *den hellige Aand* maa anses for kættere.

Mon *Grundtvigs* ord altid er i fuld samklang med det anathasianske symbol? »Denne Frihedens Mand skulde det og især gjøre mig ondt at see sat under saadan Skolemestertvang«, bemærker Sibbern². Lindberg bruger cancelliskrivelsen fra august 1828 som trusel og tvang overfor modstandere; og netop den udelukker haabet om, at der vilde blive frihed, hvis sognebaandet løstes.

»Nei, Hr. Magister Lindberg! Det bedste, De kan gjøre for hiin Sag, De ønsker at fremme, er, at De trækker Dem tilbage fra al Virksomhed i saa Henseende, ja, fra enhver Indgriben i Nogetsomhelst, som i kirkelig Henseende er i Bevægelse«³. Der er »en til Forklaring trængende Dobbelt-hed« i det paa eengang at ville *gaa ud* af den danske statskirke og saa dog at ville *støtte sig* paa den, »og holde sig ganske *juridisk* til den for at anklage Andre«⁴. —

Blandt Sibberns optegnelser fra disse aar findes nogle linjer, der antyder hans synspunkter i kirkekampen. Der staar: »*Juristisere* Christendommen; har ei *Grundtvig* arbeidet derpaa. ... Hvo har lagt an paa større *raffineret Verdensklogskab* end *Lindberg*, — og i hans Societet finder vi jo Grundtvig. ... Er det ikke vanvittigt at kalde

¹) Der hentydes til Lindbergs angreb — i Nord. Kirke-Tid. 1834, sp. 461 — paa kateket Markmann, fordi han tillod sig »den Forandring at slaae de tre Spørgsmaal i Forsagelsen sammen i Eet«.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 306.

³) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 307.

⁴) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 318.

en Bog en død Ting, som har levendegjort Luther og levendegjør mange¹. —

Grundtvig og *Sibbern* havde samtidigt boet paa Valkendorfs kollegium; de kendte saaledes hinanden godt fra studietiden, og efter at *Sibbern* havde givet udtryk for sin egen og mange andres dybe uvilje overfor *Lindberg* og de grundtvigske teorier om trosbekendelsens form, tog *Grundtvig* til orde mod ham i en artikel i *Nordisk Kirke-Tidende: Aabent Brev til Professor Sibbern om Mag. Lindberg og Meer*². Han vil ikke lade sin trofaste vaabenbroder i stikken, nu da *hele hadet* og *hele hoben* falder over ham. *Grundtvig* indrømmer, at *Lindbergs* angreb paa *Udvalgte Psalmer* var uklogt, unødvendigt og ubilligt, men *Sibbern* maa huske, at han ved at blande sig i striden er kommet i modsætning til *de gammeldags kristne* i landet. Og det egentlige spørgsmaal er, om disse gammeldagstroende skal have borgerret i Danmark, eller om de mange præster, der er dem imod, skal have held til at udrydde den rette tro. Bedst for lov og orden var det, at *de kristne* beholdt retten til at være i statskirken, mens deres modstandere indrettede sig udenfor den. Hvis ikke de oplyste præster hindrede det, kunde jo ogsaa de kristne træde ud af statskirken og saa selv sørge for deres saligheds sag og deres børns undervisning. Men den bedste udvej, skriver *Grundtvig*, er dog den, han har foreslaaet: at der blev *lærefrihed* for gejstligheden og *sognefrihed* for hele folket; dermed var der nemlig tilvejebragt »en Forening af virkelig Troes-Frihed og statskirkelig Orden«³. Men ogsaa det har modstanderne afvist; er det saa »det *Grundtvig-Lindbergske* eller det *Clausenske*« parti, der har vist herskesyge? spørger han.

Til *Sibberns* bemærkning om, at det er tvetydigt af

¹) Himmelstrup: *Sibbern*, s. 231.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 193 ff.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 198.

Lindberg at ville kæmpe for frihed samtidigt med, at han vil tvinge alle præster til en tøddelret efterfølgelse af den gamle alterbogs ordlyd, svarer Grundtvig: »skal endelig Nogen være Træl, . . da være Den det, som vil gjøre sin fribaarne Næste dertil«¹. Kampen er *nødværge* mod dem, der vil undertrykke *fædrenes tro*; hvor der er krig, maa én *stille sig i gabet*, som Lindberg har gjort det; han vil ikke blive ynket eller skaanet, og han skal ikke ynke eller skaane sin modpart. Vil Sibbern paa Clausenianernes vegne slutte fred paa Grundtvigs vilkaar, da vil frihedens dage komme; men saa længe der er sognetvang, kan præsterne ikke have *lærefrihed*; ja, saa længe maa der strides »for hvert Ord i Alterbogen«, da naademidlernes virkning beror paa disse ord.

I *Svar til Pastor Grundtvig* takker Sibbern i Kjøbenhavns-posten² den kære Grundtvig for hans *frimodige* og *uforbeholdne* udtalelser. Han ønsker, de maa bevirke, at det *modbydelige* og *afskyelige* lindbergske uvæsen falder bort — især hans »evindelige, kjedsommelige og latterlige Clausenianerie eller Anti-Clausenianerie«. Det maa nu være forbi med »det Lindbergske General-Bussemands-Væsen«, der truer og skræmmer dem, der vover at sige *Vor Fader* i stedet for *Fader vor*³.

Sibbern vidste godt, skriver han, at Grundtvig og Lindberg holdt sammen og vilde det samme. Men alligevel bedømmer han dem meget forskelligt; det vilde være usandt og urigtigt overfor efterverdenen ikke at gøre forskel. Det vilde have staaet bedre til med kristendommens sag i Danmark, hvis Lindberg ikke havde kæmpet ved Grundtvigs side; *indifferentismen* vilde ikke have bredt sig saa vidt, som den har nu. »Mag. Lindberg er en Mand, som det er slemt at have til Modstander, men farligt at have til

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 200.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, nr. 108, 109, 111 og 112.

³) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 432.

Medhjælper¹. Grundtvig burde holde Lindberg tilbage fra al deltagelse i kirkelige forhandlinger. Der sidder nemlig i Lindbergs blækhorn en lille dæmon, der hver gang han dypper pennen, raaber til ham: »glem ikke at forkjætte Clausen, glem ikke at forkjætte Clausen!²« den burde bandlyses saa vel som andre værre dæmoner, der plager ham. Lindberg skulde holde sig fra polemik; derimod kunde man ønske, han skrev »flere Afhandlinger som hiin om *Christi Nedfart til Helvede*, fraregnet de anticlausenianiserende Extravagantser deri³.

Om forholdet mellem de gammeldagstroende og rationalisterne havde Grundtvig skrevet, at det var en *meget indviklet sag*. Og det viser Grundtvigs egen holdning tydeligt, indrømmer Sibbern. I *Verdenskrøniken* findes der nemlig ytringer, der i manges øren lyder helt *rationalistiske*. Grundtvig og Lindberg hører i virkeligheden hverken til de gammeldags kristne eller til rationalisterne⁴. Læren om, at trosbekendelsen, og ikke Biblen, er kirkens trosregel er *ikke luthersk*. Kan Luther gælde for *en gammeldags kristen*, saa har Grundtvig jo selv bestridt den gammeldags kristendom⁵. Og Pontoppidans forklaring, som dog vel giver udtryk for den *gammeldags* tro, hævder, at *Skriften* er troens *eneste visse og fuldkomne rettesnor*; og det er jo stik imod Grundtvigs paastande. Han har andre modstandere end rationalisterne. »En gammeldags Christen er ikke De, og heller ikke jeg; . . Christne i den gammeldags Christendoms Aand og i den sande indre Samstemming med den (eller i dens indre Consequents) det ville vi være⁶.

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 433.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 433.

³) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 433. I Nord. Kirke-Tid. 1835, nr. 11 og følg. havde Lindberg skrevet: »Om Christi Nedfart til Helvede og Prædiken for Aanderne, som ere i Forvaring«.

⁴) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 435.

⁵) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 435. Sibbern henviser til Grundtvigs udtalelser i artiklen: *Skal den lutherske reformation fortsættes* i Maanedsskrift for Christendom og Historie, 1831, s. 436—440.

⁶) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 436; Sibbern oplyser her, at han ved

Men naar Grundtvig selv ønsker at røre sig frit i sit kristendomssyn, bør han ogsaa unde andre samme ret; det er en mærkelig dobbeltstilling, han er kommet ind i, idet han kæmper for frihed, samtidigt med han vil paa-vinge andre sine specialantagelser. For det er dog en *duplicitet*, især hos Lindberg, men ogsaa hos Grundtvig, at ville holde hart ved det gamle og derudfra forkætre andre samtidigt med, at man selv vil fremføre noget nyt og kræver frihed for det.

Grundtvigs ord: »Skal endelig Nogen være Træl, . . da være Den det, som vil gjøre sin fribaarne Næste dertil«, er med urette vendt mod det clausenske parti; det er jo da ikke Clausen, men regeringen, der bestemmer, om sognebaandet skal løses eller ej.

De gammeldags kristne kan pukke paa deres *lovlige ret*, men Grundtvig, der vil stille trosbekendelsen over skriften, kan det ikke. Han har tværtimod grund til at takke sine modstandere og det danske folk, fordi ingen har givet sig til at efterprøve, om hans prædikener og salmer stemmer overeens med den augsburgske konfession, ja, med alle vore symbolske skrifter. Grundtvig er indviklet i *to krige*, og det, han allierer sig med i den ene, bekæmper han i den anden. — Og Lindberg har ved at drive tvangen til det yderste været »consequent midt i den uhyre Inconsequents«. Tænk, om nu Kristus, naar farisæerne angreb ham for hans frie stilling til sabbatsbudet, var gaaet i rette med dem »angaaende hver Tøddel i Ceremonialloven, om de holdt den eller ikke, ganske stricte? Mon vi da havde faaet nogen Christendom?«¹ — Og Sibbern vender sig mod Grundtvigs tale om *det levende ord*; hvor er det, det lyder, som det bør? Det er jo dér, hvor præsten nøje følger forskrifterne, der findes i *bøger*; nemlig »i Alterbogen og andetsteds«².

Sibbern udtaler til sidst sin tilfredshed med, at have

mange forelæsninger »idelig havde Arndts wahres Christentum (vel at mærke Originalen) i Hænde«.

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 444.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 447.

faaet talt ud med Grundtvig. Kirkekampen har ikke befordret ægte kristendom i Danmark; forhaabentligt vil der herhjemme rejses en kraftig uvilje mod enhver art af forkætring, mod alt bogstavvæsen og mod ethvert forsøg paa at naa frem til *frihed* ad tvangens eller *det demagogiske røres* vej. Det skal ikke rokkes, at den hellige skrift er »vor Troes og Læres og Kirkes første og fornemste Rettesnor«, men gerne indrømmes, at der ved siden af den hellige skrift har dannet sig *noget*, der maa tillægges en vis gyldighed. Men ægte kristendom undergraves ikke, fordi der danner sig nye lærdomme, som gammeldags kristne forkaster. Man bør *juristisere* kristendommen saa lidt som muligt; og istedet for om *statskirken* bør man tale om *Kristi kirke i Danmark* eller om *den danske kirke*¹. —

I Sibberns indlæg kom ikke blot Lindbergs polemik i skarp belysning, men ogsaa hele den grundtvigske opdagelse og den deraf følgende diskussion om *frihed og tvang*. Begge de stridende parter krævede frihed, men hver paa sin vis, og Sibberns paastand var, at grundtvigianerne vilde *gennemtvinge* deres frihedskrav, og at der i al deres tale om frihed ikke var nogen forstaaelse af, at der uden fordragelighed og tolerance ingen virkelig frihed kunde findes. —

Grundtvig lod ikke Sibbern have det sidste ord. I *Nok et Brev til Professor Sibbern fra N. F. S. Grundtvig*² redegjorde han for sine frihedstanker og protesterede mod professorens *ubillighed* mod Lindberg. Først forsikrer han, at ingen offentlig tvist skal forstyrre det venskab, der er mellem dem fra gamle dage. Men Sibbern maa huske, at *han* jo kun betragter hele kirkekampen fra sit *individuelle standpunkt*, og derfor kalder det daarskab at ville paabe-
raabe sig de verdslige love for at støtte troen og lærdommen. Mens Grundtvig som *gammeldags kristen*, trods Sibberns paastand, med *den samme eenfoldige barnetro* paa

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 448 f.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, nr. 17, 24/4, sp. 257 ff.

Herren som vore lutherske fædre, og som præst for gammel-dags kristne er aandelig og hjertelig forbunden med *alle sine trosforvandte* og derfor maa kæmpe for at skaffe dem trosfrihed¹. De er nemlig nu ofte *bundet* til sognepræster, der ikke forretter sakramenterne efter Kristi indstiftelse, og som i prædiken og undervisning bestrider fædrenes tro. Hvor præster løsriver sig fra alterbogen og fra de symbolske bøger, er sognebaandet *et utaaleligt aag* paa kristnes samvittigheder. Grundtvig forsikrer, at det vil være ham *umuligt* at følge nogen *ny alterbog eller læreforskrift*.

Og som forholdene er, maa Lindbergs kamp, hvor ønskelig friheden end kan være, dog anses for *nødvendig og priselig*, hævder Grundtvig. Fik Clausens parti blot indført *een væsentlig forandring* i alterbogen, da *maatte* de kristne træde ud af statskirken og derved fremkalde religionsforfølgelse mod sig; thi at være udenfor statskirken gælder for en borgerlig forbrydelse. Nej, saa længe præster kun vil bruge friheden til »at tyrannisere Almuens Hjerte og Samvittighed« med, under Grundtvig dem ingen frihed; men i tillid til »Majestædens Livsalighed« venter han, at sognebaandet vil blive løst i løbet af et par aar².

Grundtvig bebrejder dernæst Sibbern, at han er saa *forfærdelig ubillig* mod Lindberg, ja, at han ligefrem har omtalt ham *foragteligt*. Grundtvig har ikke dannet parti eller antaget disciple og kan saaledes ikke have noget ansvar for, hvad Lindberg har skrevet; men Sibberns kritik af Lindbergs adfærd kan højst bevise, at han i sin *haarde skrivemaade* røber mere *paastaaelighed* og mindre *delicatesse*, end man kunde ønske. Grundtvig mener selv, at »Man skal tage sig i Agt for det Haarde, der let kan blive haardest at døie for En selv«³. Men modstanderne trængte

¹) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 259.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 264. Grundtvig fremfører her tanken om to slags konfirmation, *en skolemæssig*, der foretages sognevis, og en *kirkelig*, foretaget af biskoppen.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 268.

til den haardhed, Lindberg har vist dem, og under kampen er han blevet saare *miskendt* og *haardt medtaget*. Og Grundtvig fortsætter: »saavel efter deres *eenstemmige* Vidnesbyrd, der har kiendt ham nøiere end jeg, som efter min Erfaring i *ti Aar*, er han en inderlig *godmodig* Mand, der med Forsæt ei gjør en Kat Fortræd¹. Da han nu tillige er en *høilærd* Mand i sit Fag og *et lyst* og *skarpsindigt* Hoved, hvor han kommer, og en udmærket Kæmpe for sin Tro og Overbeviisning, som han har bragt store Offere, saa mener jeg virkelig, han har Krav paa en ganske anden Tiltale af ædle Modstandere, end den, De har budt ham«². Blir der en dag virkelig fred mellem de stridende, skal det nok vise sig, »at Lindberg ligesaa lidt som jeg er Soldat af Handværk, men kun Krigs-Mand til Nødværge«; hans *Ebraiske Lexikon*, der er udarbejdet under striden, tyder dog paa, at han i fredstid vilde kunne gøre virkelig gavn. Vist kunde Lindberg have været mere *nænsom* med sin pen, men værre end hans *haarde* og *overilede* ord har det dog været, at alle de talentfulde unge mænd, der stod i venligt forhold til ham eller til Grundtvig, er blevet skubbet til side og hindret i at komme frem³. —

Paa dette brev fra Grundtvig udsendte Sibbern ikke noget svar. Men da pastor *J. F. Fenger* i Lyngø ved Sorø rykkede ud for at forsvare Lindberg, tog han endnu en gang til orde i denne sag.

Fengers: *Nogle Ord i Anledning af Prof. Sibberns Stykke i Kjøbenhavnsposten Nr. 76 o. f. og 108 o. f.* stod at læse i Kjøbenhavnsposten 2. maj 1836⁴. At Sibbern aabent og ærligt siger sin mening i en aandelig kamp, kan kun glæde Fenger; men det har bedrøvet ham, at professoren gang

¹) Ogsaa om kong Frederik VI skrev Grundtvig, han var saa godmodig, at han *ikke gjorde en kat fortræd*.

²) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 267 f.

³) Nord. Kirke-Tid. 1836, sp. 268 f.

⁴) Kjøbenhavnsposten 1836, sp. 507 nr. 127. Artiklen var dateret 27/4, 1836.

paa gang »med stor Ubillighed og bitter Haan tiltalte og omtalte Lindberg, en af Mange miskjendt Mand, men mig en dyrebar Ven«. Fenger fortæller, han har været Lindbergs discipel og er siden blevet hans ven og medarbejder; men samtidigt har han mødt stor venlighed fra professor Sibberns side; og nu vender Sibbern sig saa skarpt mod Lindberg. Det undrer ham, at professoren, med det syn paa Lindberg, aldrig har fraraadet de unge at komme sammen med denne afskyelige mand; de unge vilde da sikkert kunne have givet Sibbern en del gavnlige oplysninger. Gennem 15—16 aar har Fenger nu kendt Lindberg, tidligt som en *dygtig og samvittighedsfuld* lærer i hebraisk, senere som tiden gik som mand og fader, som ven og raadgiver — »tidligere i Overflod, nu under trange Kaar, tidligere i Sundhedens Kraft, nu med en af Arbejde nedbrudt Helbred, sine Venner tro til det Yderste, sine Modstanderes Modstander, naar han var overbeviist om, at de, bevidst eller ubevidst, vare Sandhedens og Herrens«¹. Sibbern skriver nok, at han kun har villet angribe Lindbergs *offentlige færd*, men det er dog aabenbart, at han ogsaa har angrebet hans *sjæl* og hans karakter; ja, han har »ikke betænkt sig paa at bruge de mest hjerteskjærende Forhaanelses-Udtryk« mod sin modstander. Fenger mener ikke, Sibbern vilde have dømt saa haardt, hvis han selv havde kendt Lindberg, og haaber, at professoren maa blive overbevist om, at han i denne sag har set *meget fejl*².

I sit svar til den *kære Fenger* vendte Sibbern³ sig først meget skarpt mod nogle bemærkninger, Lindbergs svoger, *cand. theol. Hansen* havde fremsat mod *dr. Kalkar*⁴. Forøvrigt, skriver han, vil han roligt overlade Lindbergs *bogstav-forføgtelse* til sin egen intethed og stole paa, at det danske folks sunde sans snart vil have overvundet den. —

¹) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 508.

²) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 508.

³) Kjøbenhavnsposten, 1836, s. 543. *Til Hr. Licentiat J. F. Fenger.*

⁴) *Dagen*, 1836, nr. 104 og 105. Artiklen hedder: *Til Professor Sibbern.*

Til Fenger, hedder det, at en mands sjæl og karakter dog maa vise sig i hans offentlige fremtræden; Sibbern finder Fengers sammenligning mellem hans fremfærd mod Lindberg og *Lindbergs* optræden overfor de to Ørsteder *højst ugrundet*. Dels fordi han kun har talt med Fenger nogle faa gange, og dels fordi han ikke har været klar over, at Fenger var Lindbergs nære ven og tilhænger, har han ikke haft anledning til at advare ham mod nogen forbindelse. Han vidste godt, at Fenger var *Grundtvigs* ven og tilhænger, men det var jo noget ganske andet. »Hvad jeg kalder en *Lindbergiansk*, det er De ei, og det bliver De aldrig; saa lidt som Grundtvig nogensinde er det, eller kan blive det; . . de Lindbergske Forkjætninger og andre Konstgreb, Voldsomheder eller Fripostigheder« ligger ikke for Fenger, skriver professoren. Overfor Lindberg har han det som overfor gløder paa vejen; man maa enten vogte sig for dem eller trampe paa dem. En ordentlig forklaring for sin bedømmelse af Lindberg har Sibbern ikke haft lejlighed til at give Fenger; men om Lindbergs fremgangsmaade overfor bogtrykker *Jørgensen*¹ har han engang udtalt sig til en anden. Og det maa Fenger vide, at det omtvistede angreb paa Lindberg ikke er skrevet i et anfald af slet lune, men med *fuldt overlæg og klar bevidsthed*.

Ordsiftet om trosbekendelsens form havde ført over i tvisten om aandsfrihed og bogstavvæsen for til sidst at blive en strid for eller mod Lindbergs polemik. Der havde vanket drøje hug: det ser ud til, at den grundtvigske kreds i den følgende tid søgte at bremse Lindbergs voldsomme kampiver. For professor Sibbern var fejden med Lindberg utvivlsomt medvirkende til, at han efterhaanden vendte sig fra kristendommen og kom til at foragte »Kristenskaben«².

¹) Jfr. E. Sørensen: *Juridisk Ugeblad*, 1831, s. 661 f. — Lindberg blev ved Stadens Gjelds Commission dømt til at betale Jørgensen: 72 rdlr. 3 mk. 1 sk. + rente: 3 rdlr. 54 sk. sølv. — Lindbergs beskyldning blev mortificeret.

²) Jfr. Himmelstrup: Sibbern, S. 227, note.

Spørgsmaalet om formen *den hellige aand* dukkede senere op i den offentlige debat. Sidst paa aaret 1837 udsendte biskop *Mynster* sit lille skrift: *Om de danske Udgaver af Luthers lille Katekismus* i »Anden forøgede og forbedrede Udgave«¹. Heri forsvarede han atter formen *den hellige Aand* som den rigtigste og bragte derved igen *Lindberg* i krigshumør; det var et tydeligt varsel om, at *Mynster* vilde indføre den form i det kommende ritualforslag, hed det². *Biskop Dr. Mynsters Forsvar for hans Forandringer i den gamle christne Troe* var *Lindbergs* overskrift over protesten i *Nordisk Kirke-Tidende*. Han minder om fejden 1836; mod en saadan skæbnesvanger forandring vil han og hans venner gøre kraftig indsigelse; han vil siden med *for-svarlige grunde* oplyse hvorfor³.

Men i de følgende numre af *Nordisk Kirke-Tidende* anfører *Lindberg* ikke sine forsvarlige grunde. Derimod rykker *Grundtvig* ud tre uger senere med artiklen: *Den store Strid om det lille »e« i Luthers Catechismus*⁴. Spøgende antyder han først det latterlige og kedsommelige i, at folk, der vil bekæmpe bogstavvæsenet i aandens rige, strides om et bogstav, om et lille »e«, i aandens navn.

Allerede for 25 aar siden, da *Vajsenhuskatekismen* udkom, fandt *Grundtvig* formen *den hellige Aand* højst anstødelig og indsendte en klage til biskop *Münter* over den, skriver han. Men da han saa fik at vide, at det var *J. P. Mynster*, der havde oversat katekismen, opgav han al offentlig anke; han vilde ikke, at to *orthodokse præster* skulde strides om *Luthers katekisme*.

Men den nye form er stadigvæk anstødelig for gammel-dags kristne. Vi døbes paa de tre guddommelige personers

¹) Fortalen er dateret 24. november 1837.

²) I anledning af striden om *den hellige aand* minder en anmelder i *Tidsskrift for Litteratur og Kritik* 1839, II, 112 ff. om de to vægttere, der voldsomt stredes om, hvorvidt det i vægterverset hed *verwahrt* das Feuer und Licht eller *bewahrt* das Feuer und Licht.

³) Nord. Kirke-Tid. 1838, 11/2, sp. 85 f.

⁴) Nord. Kirke-Tid. 1838, 4/3, sp. 129 f.

navne: faderens, sønnens og aandens; og vi maa nødvendigvis, »saalænge vi vil høre til dette Daabs- og Troes-Samfund«, holde hævd over disse navne »og ei deri gjøre mindste Forandring«. De, der bruger formen *den hellige Aand*, tror ikke, at aanden er en person; for dem er den kun en egenskab. Det er ganske vist dunkelt, hvor meget formen betyder for aandens virken; men, skriver Grundtvig, han vil ikke forrette daab med en ændret trosbekendelse; han vil ikke være skyld i, at børn, der døbes med den nye form, *kommer dødfødte til Guds rige*. Bliver ændringen til *den hellige Aand* indført i alterbogen, vil *det være forbi med rettroenhedens dage i den danske kirke*¹.

Derefter beroliger Grundtvig sine venner overfor Mynsters nye form; de maa ikke med deres stærke ulykkesprofetier, med deres aabenbare ubillighed og krænkende mistanke friste biskoppen til at gaa videre, end han ellers vilde; de maa huske, at det for Mynster kun er en *bogstavstrid*; ingen ved jo endnu, om han vil indføre formen: *den hellige Aand* i alterbogen; selv om han finder de gammeldags præsters modstand urimelig, vedkender han sig dog deres tro og vil uden tvivl tage hensyn til dem. Mynster har dog været »Evangeliets berømte Talsmand« og har langt mere kærlighed til og forstand paa det oldkristelige end *Balle* havde, saa det er skammeligt at tiltro ham, at han nu skulde blive dets modstander og gaa med til at indføre tvangslove². —

I denne henvendelse til de gammeldags kristne om at afvente, hvad der vil ske og ikke fare løs paa Mynster i anledning af hans forsvar for formen: *den hellige Aand*, ligger forklaringen paa, at Lindberg brændte inde med sine forsvarlige grunde, der sandsynligvis havde stødt

¹) Nord. Kirke-Tid. 1838, sp. 136. I en note i *H. N. Clausen: Under hvilken Form*, 1841, s. 30 hedder det: »dette «e» er fremstillet som den danske kirkes *palladium*, brugen deraf som rettroenhedens *schibbolet* i Danmark«.

²) Nord. Kirke-Tid. 1838, sp. 139 ff.

Mynster helt over i modstandernes lejr; det vilde inderkredsen om Grundtvig dog ikke gaa med til paa forhaand, og derfor skrev Grundtvig selv, saa der ikke kunde være tvivl om, at han vel ikke taalte mindste forandring i trosbekendelsens form, men at han tillige havde den tillid til Mynster, at han ikke vilde udæske de gammeldagstroende. — Lindbergs polemik var for skarp; hvorfor ikke ved en mildere tone søge at vinde biskoppen, der jo sad og arbejdede paa sit udkast til en ny alterbog.

At biskop Mynster allerede paa dette tidspunkt havde bestemt sig til at beholde formen: den Hellig-Aand i ritualudkastet, ses af et brev, han i januar 1838 skrev til sin ven provst *Engelbreth i Lyderslev*; af flere grunde finder han, at formen: *den hellige Aand* er den bedste, skriver han, men han vil ikke strides om det; han overlader gerne *Lindberg og consorter* »at gjøre en orthographisk Dispute til en Troessag«¹.

Da udkastet udkom 1839, kunde det altsaa ikke angribes paa dette punkt; fra clausensk side lød der indvendinger imod, at *den rigtige form* ikke var indført. Men fejden om det lille »e« ebbede ud, og spørgsmaalet har ikke siden været aktuelt. Danske præster bruger frit baade *den Hellig-Aand*, *den hellige Aand* og *Helligaanden*. — Ved grundtvigianismens frembrud staar dette skarpe ordskifte om trosbekendelsens form som et mærkeligt vidnesbyrd om, hvordan der bag frihedskrav gerne lurer krav om at tvinge modstandere, og om hvordan der kan tales om aand og dog pukkes paa bogstaver. I aandsfrihedens navn svinges bogstavtrældommens svøbe. Og frihed og fordragelighed kan blive dødsfjender.

¹) Kirkh. Saml. 4, IV, 755. — Mynster til Engelbreth 27/1 1838. — Jvfr. om hele problemet Oluf Kolsrud, Om udtrykket »Den Helligaand«, Kria. 1915.